

De vrije wil en de kwebbeldoos

Inleiding

De wortels van de remonstrantse broederschap liggen in Leiden. Ook een belangrijk streven van die broederschap, vrijheid, vindt daar zijn oorsprong. Het is dus niet meer dan vanzelfsprekend dat in de bundel ter ere van het vertrek van de laatste Remonstrantse kerkelijke hoogleraar en het Remonstrantse seminarium uit Leiden, tenminste één artikel aan vrijheid wordt gewijd. Daarbij laten we voor het gemak buiten beschouwing dat het Remonstrantse seminarium met bijbehorende hoogleraren het grootste deel van zijn bestaan uit Leiden verbannen is geweest en in Amsterdam tot bloei is gekomen. En dat de terugkeer van het Remonstrantisme naar Leiden door veel leden als een probleem werd gezien omdat de Remonstrantse vrijheid daar wel eens in gevaar zou kunnen komen.

Vrijheid is in meer dan één opzicht verweven met de Leidse universitaire traditie. Ze dankt haar ontstaan eraan. Leiden speelde een voorname rol in de bevrijdingoorlog tegen de Spaanse en katholieke overheersing. Uit dank voor de dappere weerstand die men bood bij het beleg van de stad, kregen de Leidenaren de universiteit cadeau van de Vader des Vaderlands. En het was dan ook met trots dat de Leidse universiteit de leus “praesidium libertatis” in haar zegel opnam. Over vrijheid gaat mijn beschouwing.

Maar daar doemt het eerste probleem al op: welke vrijheid wordt hier bedoeld? In ieder geval de politieke vrijheid. Maar hoe ver gaat die vrijheid, en wat heeft die in het algemeen met een leerschool, die de universiteit toch is, te maken? Of gaat het ook om vrijheid van meningsuiting? En betreft die vrijheid van meningsuiting ook de vrijheid van godsdienst? Vrijheid voor iedereen of uitsluitend voor een elite?

Over de vorm van vrijheid die het begin van de remonstrantse leer betrof bestaat verschil van mening, die door godgeleerden met veel theologische argumentatie wordt omgeven. Laten we het erop houden dat het hier in ieder geval de individuele vrije wil betreft die op zijn minst het geloof betreft. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw pakken de discussies hierover niet bepaald uit in het voordeel van dat idee. Hoewel de scherpte van de debatten allengs afneemt, lijden de voorstanders van het idee van het bestaan van een vrije wil aanvankelijk een gevoelige

nederlaag. Men staat aan vervolging bloot. Sommige voorlieden van de remonstranten worden gevangen gezet of duiken onder. Maar de godsdiensttwisten die in de Nederlanden plaats vinden zijn nog geen bleke afschaduw van wat zich terzelfder tijd in de buurlanden afspeelt.

Uiteindelijk is het geloof in de vrije wil is er gekomen. Het remonstrantisme heeft aan de wieg gestaan van een cultuurgoed dat uiterst belangrijk is om een aantal redenen, waarvan ik er twee noem. De eerste is dat het idee van de vrije wil het kernpunt is geworden waar de ideologie van de Westerse wereld om draait. Individuele wilsvrijheid in al zijn vertakkingen: er is voor gevochten met het eigen leven als inzet. Tegen fascisme op uiterst rechts en tegen het communisme op uiterst links. Zij is ook de ultieme rechtvaardiging van het neoliberalisme die momenteel de geopolitieke en economische situatie beheerst. De ratio van het vrije marktdenken is de vrije wil van het soevereine individu.

Een tweede reden is dat desondanks de strijd nog niet gestreden is. Zoals tijdens de strijd tussen rekkelijken en preciezen de almacht van God de individuele wilsvrijheid in de weg stond, zo wordt in huidige discussies onder zeer prestigieuze neurowetenschappers de resultaten van de hersenfysiologie als reden aangevoerd om het bestaan van een vrije wil te loochenen.

De accenten verschillen. Waren het vierhonderd jaar geleden theologen die streden om de vrije wil, nu zijn het wetenschappers. Was het toen de soevereiniteit Gods die de vrije wil onmogelijk maakte, in onze geïndividualiseerde samenleving zijn het de keiharde wetten van de biologie die roet in het eten gooien. En het kan aan mij liggen, maar het komt mij voor dat in beide gevallen de tegenstanders van de vrije wil hun positie met een superieur triomfalisme uitdragen.

Ik zal in dit essay wat dieper ingaan op enkele aspecten van de moderne discussie, waarbij ik een enkele keer teruggrijp op de discussie van weleer. Ik zal de gedachte dat mensen geen vrije wil bezitten bestrijden en de relevantie en de actualiteit van de remonstrantse streven, zoals ik dat meen begrepen te hebben, benadrukken.

De vrije wil en de onwetendheid

‘De vrije wil bestaat niet’. Dat althans is de strekking van populaire boeken over de hedendaagse hersenwetenschap, die bij tienduizenden tegelijk over de toonbank gaan in stationsboekhandels. Ik doel hier op bestellers met titels als *Wij zijn ons brein, Van baarmoeder tot Alzheimer* van Dick Swaab, blijkens de flaptekst een internationaal befaamd hersenonderzoeker en *De vrije wil bestaat niet, Over wie er echt de baas is in ons brein* van Victor Lamme, een al even gezaghebbend hoogleraar in de cognitieve neurowetenschap. In beide boeken wordt het bestaan van de vrije wil ontkend.

Zij baseren zich op een veelheid van experimenten die zouden aantonen dat de zetel van het ik, of het zelf, niet aan te wijzen is. Of ze wijzen op het onbewuste van het keuzegedrag. Men ervaart een keuze als voortkomende uit de vrije wil, maar de keuze is al gemaakt voordat het tot het bewustzijn is doorgedrongen. Het ik bestaat niet en het neemt ook geen bewuste beslissingen

Dit is de conclusie die door velen getrokken wordt uit experimenten in de jaren zestig van de Amerikaanse fysioloog Libet. Door middel van de pas ter beschikking gekomen techniek van de elektro-encefalografie stelde hij vast dat bij beslissingen hersenactiviteit zich voordoet voordat men zich van de beslissing bewust was. Zo ontstaat de illusie van een vrije beslissing. Maar het ‘zelf’, dat deze beslissing zou nemen, is niet terug te vinden in het brein, net zomin als een ‘ik’. De beslissing is in feite de uitkomst van onbewuste hersenprocessen. Achteraf wordt het besluit met redenen omkleed, en omdat men die redenen niet allemaal meer kan achterhalen, en omdat veel van de hersenprocessen onbewust zijn, schrijft men de beslissing toe aan de vrije wil. Maar het ‘ik’ is een illusie. En het idee dat het ‘ik’ bepaalt wat we doen is meer dan een illusie.

“Het is” zegt Victor Lamme in zijn boek, “een regelrechte vergissing.” En: “een psychologische theorie over onszelf en over anderen is niet compleet zonder begrippen als willen, wensen of kiezen. Maar met onze ware aard – ons echte ik – heeft dat allemaal niet zoveel te maken. Veel mensen voelen zich ongemakkelijk bij het idee dat zij met hun ratio en gedachten niet het gedrag controleren, maar het slechts becommentariëren.”

Dit geheel van redenen, commentaren, rationalisering, al deze verhalen bij elkaar, al deze illusies en de verhalen die deze illusie ondersteunen, noemt Lamme *kwebbeldoos*. En “de meeste

mensen houden meer van deze kwebbeldoos dan van de rest van het brein. Verlies van de kwebbeldoos lijkt soms het einde van een zinvol bestaan.”

Vrijheid is dus een illusie, een vergissing. Deze illusie kan men koesteren omdat men de redenen, de determinanten van gedrag of van een beslissing niet kan overzien. Daardoor is er ruimte voor zoiets als een vrije wil. Maar experimenten zoals door Libet gedaan, maken hier korte metten mee: al deze redenen zijn niet relevant. De beslissing is al genomen op onbewuste wijze voordat men het weet.

Het is dus de onwetendheid die ons vrijheid geeft, maar deze vrijheid is een illusie. Deze redenering, maar dan met een positieve waardering, vinden we terug in het remonstrantisme. Hier is de vrijheid niet een illusie, maar een geschenk. Maar wel een geschenk van de onwetendheid.

Grof gezegd komt het er bij de remonstranten op neer dat God wezenlijk ondoorgrondelijk is voor het mensenverstand. Daardoor kan niemand zeggen dat hij een betere interpretatie heeft van Gods handelen op aarde dan een ander. Daardoor heeft de mens ruimte er zijn eigen geloofsinterpretatie op na te houden. Daardoor ook is de mens tot op zekere hoogte vrij. De strenge Calvinistische predestinatieleer getuigt van overmoed. Hij veronderstelt dat de mens de beweegredenen van de Almachtige tot in de details kan kennen. De mens is hier niet vrij; zijn doen en denken zijn al op voorhand vastgelegd.

De resultaten van de neurowetenschappen zijn buitengewoon respectabel en succesvol. Maar wat ze oplevert blijft vooralsnog beperkt tot een aantal eilanden van kennis in een oceaan van onwetendheid en onbegrip. Het is uiterst merkwaardig dat een neurowetenschapper als Lamme zich hiervan zo weinig rekenschap geeft, maar op grond van een aantal experimenten en metingen het idee van de vrije wil botweg een vergissing noemt. Hij noemt de redenen die mensen aanvoeren om hun zogenaamde vrije beslissing te rechtvaardigen dus denigrerend de kwebbeldoos. In het remonstrantisme lijkt het tegenovergestelde het geval: hier komt de kwebbeldoos niet voort uit de afwezigheid van vrijheid, het is de uitdrukking van de vrijheid.

Lamme en de aanhangers van de predestinatieleer doen in feite hetzelfde: met voorbijgaan aan hun eigen, duidelijke onwetendheid een centrale waarde van de humanistische traditie bij het grof vuil zetten.

Het is opmerkelijk dat Lamme aan de ene kant een hele argumentatietraditie als onzin kwalificeert, terwijl hij het tegelijkertijd serieus neemt en het belang voor mensen ervan inziet: “Veel mensen voelen zich ongemakkelijk bij het idee dat zij met hun ratio en gedachten niet het gedrag controleren, maar slechts becommentariëren.(..)Verlies van de kwebbeldoos lijkt soms het einde van een zinvol bestaan.”

Het lijkt erop dat Lamme de fout maakt die momenteel in de psychologie teveel gemaakt wordt. Om methodologische redenen worden zoveel mogelijk variabelen geneutraliseerd, tenminste: als ze niet gethematiseerd worden. Dat is het sterke punt van de moderne experimentele psychologie en levert veel kennis op. Het wordt een zwakte als de resultaten geontologiseerd worden, als men gaat denken dat het de echte werkelijkheid is, waar men het over heeft, en niet de relatie tussen enkele variabelen.

Drie blinde vlekken

De overmoed waarmee Lamme en zijn medestanders hun experimentele waarheid naar de werkelijkheid verplaatsen, komt door het verwaarlozen van tenminste drie perspectieven waarmee rekening gehouden had moeten worden. Dat betreft het tijdsperspectief, het sociale perspectief en de waarheidsopvatting.

Het *tijdsperspectief*: tijd wordt in experimenten opgedeeld in meetbare tijdsmomenten. Intervallen tussen deze momenten worden gemeten. Dat kan uit methodologisch oogpunt heel verstandig zijn. Maar dat men als mens een drager is van culturele inhouden die in de loop van de tijd zijn ontstaan en een rol spelen in het menselijk gedrag, wordt daarbij nogal eens over het hoofd gezien. Wat begonnen is om methodologische redenen wordt langzamerhand als de werkelijkheid gezien. Maar een mens is geen onbeschreven blad dat zich als een bundel biologische variabelen in het laboratorium komt melden. Hij is een historisch wezen, dat een hele traditie met zich meedraagt.

De verontachtzaming van dit onloochenbare feit zien we heel duidelijk bij het vrijheidsbegrip dat Lamme en zijn collega's hanteren. Vrijheid wordt teruggebracht tot een beslismoment. In veel van dit soort experimenten gaat het om een aankoopbeslissing. Het gaat dan om de keuze van een bepaald merk cola of van panty's. Dat men juist het kopen van iets onbenulligs als casus neemt, is typerend voor de consumptiemaatschappij.

Maar beslissingen zijn niet een kwestie van één moment, het zijn momenten in sociale processen die zich uitstrekken in de tijd en die op allerlei manieren verknoopt zijn met de meest uiteenlopende overwegingen, redenen, motieveringen etc.

Het *sociale perspectief* heeft hier onmiddellijk mee te maken: in het soort experimenten waarover wij het hier hebben wordt de mens opgevat als op zichzelf staand individu. De mens wordt in de neurowetenschappen noodgedwongen wat de socioloog Norbert Elias een “homo clausus” heeft genoemd. Een individu dat los staat van andere individuen. De individuen kunnen op elkaar reageren of niet. Dat kan de realiteit zijn in het laboratorium. In de echte werkelijkheid zijn individuen op een groot aantal manieren op elkaar betrokken. Ze staan niet los van elkaar maar zitten aan elkaar vast door middel van een groot aantal betekenissen die zich tegelijkertijd manifesteren en die in sociale processen ontstaan en steeds herbevestigd worden. In die sociale interacties ontstaan ook dingen als bijvoorbeeld de persoonlijke identiteit. Wie ik ben wordt bepaald door mijn genetische *make-up*, de traditie waarin ik geboren ben, mijn plaats daarin, de mensen met wie ik omga, enz. De geschiedenis van mijn leven is verweven met de wereldgeschiedenis en zo verder. Wie ik ben: dat is een vraag die dag in dag uit opnieuw beantwoord wordt in interactie met medemensen, levend of dood (wat vindt je moeder en wat zou je vader ervan gevonden hebben, als hij nog had geleefd?). De mens is met handen en voeten gebonden. Hij heeft onmiddellijke loyaliteiten (bijvoorbeeld de vrienden in de kroeg) en minder tastbare (bijvoorbeeld de waarden die hij van huis uit heeft meegekregen). Die instanties concurreren met elkaar en hij moet kiezen. Als het eropaan komt wordt een keuze onvermijdelijk en kiest hij voor het één (bijvoorbeeld: vechten in de kroeg) of voor het ander (hij onttrekt zich aan het gevecht). Hij moet kiezen en die keuze noemen we vrije wil. In de woorden van Sartre, de mens is gedwongen vrij te zijn. Het is een paradox. Kennelijk is de vrije wil is paradoxaal.

Dit sociale perspectief attendeert ons erop dat we meer zijn dan ons brein. Ons brein is namelijk verbonden met zijn omgeving en die omgeving doet mee in al onze beslissingen. Die beslissingen worden genomen in een eindeloze interactie van allen met allen. Er zijn onoverzienbaar vele vooronderstellingen aan verbonden en evenveel rechtvaardigingen en rationalisaties achter af. Deze processen zijn bewust en onbewust. De werkelijkheid wordt zonodig aangepast. Zo wordt een werkelijkheid waarin wij leven voortdurend sociaal geconstrueerd en gereconstrueerd.

De kwebbeldoos van Victor Lamme komt zo in een ander licht te staan. Hij staat niet los van de werkelijkheid die gevormd wordt door impulsen in de hersenen, integendeel, hij is er onderdeel van, hij is ermee vervlochten op een volstrekt onoverzichtelijke manier. Het is een werkelijkheid die experimenteel maar ten dele achterhaalbaar is.

Dit brengt ons op het laatste punt, het *waarheidsperspectief*: als de persoonlijke wilsvrijheid niet bestaat in de werkelijkheid, maar wel in de kwebbeldoos, over wat voor werkelijkheid hebben we het dan? We hebben het dan over de fysiologie en niet over de werkelijkheid van de sociale bindingen die verweven zijn met talloze uiteenlopende interpretaties. Het is de werkelijkheid van de betekenissen, de zin die we aan de dingen geven.

Lamme neemt die kennis niet serieus. Hij noemt hem de kwebbeldoos. De kwebbeldoos (het geheel van interpretaties) bestaat wel in de werkelijkheid, maar toch vooral als illusie, of sterker, als vergissing. De fysiologische werkelijkheid bestaat uit onverbiddelijke natuurwetten en de werkelijkheid van de kwebbeldoos had net zo goed anders kunnen zijn. Je kletst maar wat, zo lijkt Lamme te denken, al naar gelang het in je kraam te pas komt. Maar de kwebbeldoos is nu eenmaal de sociaal geconstrueerde interpretatie van de werkelijkheid waarmee de mensen werken, op grond waarvan mensen leven en houvast zoeken.. Het menselijk leven is voor een belangrijk deel zingeving.

Het is typerend voor het onvermogen van Lamme om met zingeving als object van wetenschappelijke studie om te gaan, dat hij de kwebbeldoos niet als cultuur beschrijft, maar als betreurenswaardige activiteit van vooral de linker hersenhelft. Zelf heeft hij ook last van die overactieve linker hersenhelft: "Een uurtje zonder kwebbeldoos, zonder linker hersenhelft, ik vond het juist nirvana." Je zou verwachten dat hij zich, met zijn biologische denkwijze, af zou vragen wat de overlevingsfuncties zijn van die kwebbeldoos, en van de onderdelen ervan, zoals de stelling dat mensen over een vrije wil beschikken.

De kwebbeldoos mag dan onzin zijn, of een vergissing, hij bestaat wel en helpt de mensen zich te oriënteren. Dat geeft Lamme ook toe. Maar waarom wil hij niet weten hoe het werkt? Waarom wil hij sociale en historische feiten niet toelaten tot de 'echte' werkelijkheid? Waarom zich beperken tot wat experimenteel bevestigd kan worden? Het feit dat de kwebbeldoos maar zeer ten dele met experimenten kan worden benaderd, betekent nog niet dat ze niet wetenschappelijk kan worden benaderd. De prangende vraag in het hersenonderzoek is

uiteindelijk hoe de wereld der betekenissen aansluit op de wereld van de exacte metingen. En dan gaat het niet alleen om taalkundige betekenissen, maar ook over emotionele, sociale en culturele betekenissen.

Vrijheid als geloofsartikel

De wilsvrijheid kan niet worden opgehangen aan een gebeurtenis van enkele seconden. Beslissingen worden genomen als uitvloeisel van een unieke combinatie van een hele reeks voorafgaande beslissingen, die elk voor zich niet vrij zijn, maar met elkaar een unieke combinatie vormen.

Kunnen we pas als we daar iets vanaf weten, iets meer zeggen over de vrije wil en is tot dan toe het al of niet bestaan van de vrije wil een geloofsartikel? Misschien is deze status van geloofsartikel wel principieel van aard. Ik wil niet de indruk laten ontstaan dat de status van de individuele vrijheid als geloofsartikel, betekent dat we deze tot nader order moeten accepteren en dat we ooit dit schimmige begrip zullen kunnen inwisselen voor heldere en duidelijke kennis. Ik meen dat de vrije wil een uitvinding is die mensen (goeddeels onbewust) hebben gedaan om ruimte te creëren voor hun ongebreidelde geestelijke vermogens. Het is de geweldige, onkenbare complexiteit van het menselijk samenleven waaruit de mogelijkheid voortkomt om te geloven in zoiets prachtigs als de vrije wil. Ondermeer aan het ontstaan van het remonstrantisme moet zich heel goed laten illustreren hoe dit wonder zich in de tijd voltrekt.

Ik denk dat de weerzin die sommige wetenschappers hebben tegen geloof, maakt dat zij voorbarige conclusies trekken. Het is dan ook, zoals gezegd, met een zekere triomfantelijkheid dat de centrale waarde van de moderne cultuur, wilsvrijheid, onderuit wordt gehaald. De vrije wil is een geloofsartikel en dus een vergissing en kan dus dankzij de wetenschap op de mestvaalt van het wetenschappelijk denken worden gegooid, samen met de god Jupiter en het idee dat de aarde een buitenmaat pannenkoek is. Zo lijken dit soort wetenschappers te denken. En ze hebben gelijk, de vrije wil kan afgeschaft worden. Maar net als het afschaffen van goden en bepaalde wereldbeelden zal het afschaffen van het geloofsartikel van de vrije wil een omwenteling met zich meebrengen

Het is een inmiddels een centrale waarde in de Westerse wereld, zodat het, als ze wordt aangetast, het hele Westerse zingevingssysteem met zich meesleept. Is de stelling dat we een vrije wil hebben, een vergissing, zeg dan ook maar tabee tegen de democratie. Adieu, het vrije Westen, voor het behoud waarvan honderdduizenden hun leven hebben gegeven. Goodbye Picasso, die de menselijke vrije wil een extra dimensie gaf door zelf te bepalen hoe de werkelijkheid eruit ziet.

In mijn meest boze dromen zie ik dat het geloofsartikel vrije wil radicaal wordt afgeschaft en dat we in de Westerse wereld vervallen tot een mechanistisch leven. Wij worden, wat de socioloog Max Weber ruim honderd jaar geleden aldus uitdrukte: "Vakmensen zonder geest, genotsmensen zonder hart: dit Niets verbeeldt zich het hoogste stadium in de geschiedenis van de mensheid bereikt te hebben".

Wilsvrijheid als ding en als geloofsartikel

We gaan terug naar de strijd om de vrije wil zoals die ten grondslag ligt aan het remonstrantisme. Ook hier gaat het heel duidelijk om een geloofsartikel. Twee geloofsartikelen stonden hier tegenover elkaar: het idee van de predestinatie en het idee van de geloofsvrijheid. Het eerste idee meent God te kennen en weet in principe hoe de wereld in elkaar zit; het ander baseert zich op dezelfde God, maar meent dat hij uiteindelijk onkenbaar is. Geloofsartikelen zijn een slechts een mogelijke benadering van Gods streven. Het toelaten van onzekerheid kan leiden tot kracht. Juist doordat we het wezen van de schepping en het wezen van God in het bijzonder, met ons arme mensenverstand niet kunnen vatten, kunnen wij ook niet weten of en hoe God alles heeft voorbeschikt en dus kunnen we van het idee uitgaan dat we vrij zijn.

Individuele wilsvrijheid is een geloofsartikel dat past in het Westerse zingevingssysteem, en dat nog maar betrekkelijk kort. In de meeste culturen, ook in de Westerse wereld, is de individuele vrije wil onbekend. Je bent uiteindelijk overgeleverd aan het noodlot, of aan de wil van wispelturige goden. De remonstranten hadden enkele basiswaarden waarop zij blind konden vertrouwen, zoals de juistheid van de Bijbel als Gods woord, maar voor het overige waren zij vrij. Dat dat blinde vertrouwen in de bijbel als Gods woord gedurende de laatste eeuw ook nog flink gaan schuiven, valt buiten het kader van dit essay. Van belang is dat de vrije wil als geloofsartikel wordt gezien.

De vrije wil is een geloofsartikel dat voort komt uit een veelheid van gedeelde levenservaringen. Langzaam, in de loop der eeuwen is de individuele vrije wil de sluitsteen geworden van ons wereldbeeld. Het wordt op talloze manieren geuit. Het wordt overdreven in leuzen als ‘willen is kunnen’ of ‘je bent zelf verantwoordelijk voor je lot’. We kunnen er buiten, maar dan zal op een andere manier moeten worden afgerekend met het raadsel dat de wereld is. Absurde gebeurtenissen moeten dan aan de wispelturigheid van God worden toegeschreven, of aan het noodlot. Of het moet als zinloos worden geaccepteerd. En, Victor Lamme zegt het zelf: zonder kwebbeldoos ervaren veel mensen het leven als zinloos.

In de Westerse wereld is vrije wil in de loop der eeuwen geïnternaliseerd en zo geobjectiveerd. Zo bezien deden de remonstranten van de zeventiende eeuw, net als anderen in die tijd, niet veel meer dan een conclusie trekken uit een zich opdringend wereldbeeld. Velen van ons ervaren dus het ik met een vrije wil als een natuurlijk en essentieel onderdeel van wie en wat we zelf zijn. Ze ervaren het als een ding in henzelf. Vandaar dat neurowetenschappers ernaar op zoek gaan. Ze laten zich foppen door het geloofsartikel zelf, dat zich voordoet als een ding. Maar de vrije wil is geen ding. Het is slechts een uitvloeisel van de manier waarop Westerse mensen de werkelijkheid interpreteren. Zoals bepaalde golflengten van het licht als kleuren worden opgevat, zoals bepaalde geluidsgolven als geluid worden opgevat, zo worden bepaalde gedragingen toegeschreven aan de vrije wil. Met dit soort interpretaties gaan mensen verder aan de gang: verschillende kleurencombinaties worden mooi gevonden en zo ontstaat in een lange traditie uiteindelijk de schilderkunst in al zijn facetten. De interpretaties van geluidsprikkels leiden uiteindelijk tot muziek. Tot mooie muziek en tot lelijke muziek.

Maar het mooie of het lelijke in de muziek bestaat niet als ding, net zomin als het ik als ding bestaat. Het zijn geloofsinterpretaties. Er is een wereld en er zijn verschillende interpretaties van die wereld. Men kan de wereld interpreteren als een hoeveelheid atomen. Men kan de wereld ook op een ander niveau bekijken: men kan haar interpreteren als samenlevingen van mensen. Maar men moet de verschillende interpretaties niet door elkaar halen. Men kan de wereld interpreteren op het niveau van de moleculen en de elektrische spanningen en op het niveau van de betekenissen van het dagelijks leven. Als men waarnemingen en experimenten doet op het ene niveau, kunnen die de resultaten ervan hun weerslag hebben op het andere niveau. Maar men moet zich indekken tegen categoriefouten. Het afschaffen van de vrije wil op grond van de meting van een aantal stroompjes is een categoriefout.

Conclusie

Het is de verdienste van het remonstrantisme dat ze in de zeventiende eeuw heeft ingezien dat in het strenge Calvinisme een categoriefout werd gemaakt. De almacht van God, die het verstand te boven gaat, werd opgevat als een ding, terwijl het een metafoor is, die de betrekkelijkheid en de nietigheid van het streven van de mens aangeeft. Met deze interpretatie van Gods almacht heeft het remonstrantisme een ruimte geschapen voor de vrije wil. Een ruimte die ze tot op de dag van vandaag heeft verdedigd.

Een essay heeft altijd oneindig veel meer bronnen dan er vermeld worden. zo ook dit essay.

Tijdens het schrijven ervan heb ik mij expliciet op twee boeken gebaseerd:

E.H. Cossee, Th. M. van Leeuwen en M.A. Bosman – Huizinga, (2000), *De remonstranten*,
Kampen: Kok

Victor Lamme, (2011) *De vrije wil bestaat niet, Over iue er echt de baas is in het brein*.
Amsterdam: Bert Bakker

Dit essay werd oorspronkelijk geschreven voor Koen Holtzapffel, Johannes Magliano-Tromp en Marijke Tolsma (red.), *Kerk en buitenwereld, Opstellen over de kerk in de samenleving voor Marius van Leeuwen*, Zoetermeer 2012: Meinema.